

**Kungsbackas uppkomst –
Hur gammal är den nordhalländska staden?**

Rapport av undersökning
utförd på uppdrag av
Kungsbacka kommun
under sommaren 2007

Adam von Schéele

Bakgrund och introduktion av problemet

Kungsbacka kommun vill, med anledning av en motion och en fråga i Kungsbacka kommunfullmäktige, få det vetenskapligt utrett hur gammal staden Kungsbacka är. Därför har kommunen givit författaren till föreliggande rapport i uppdrag att undersöka och allsidigt belysa denna fråga.

Jag är historiker, verksam vid Historiska institutionen, Göteborgs universitet, och har mångårig erfarenhet av forskning och undervisning om västsvensk regional historia, särskilt rörande senmedeltida och tidigmoderna förhållanden. För några år sedan genomförde jag en liknande undersökning på uppdrag av Ulricehamns kommun.

Frågan gäller alltså Kungsbacka stads ålder, när vi första gången kan tala om en stad, gärna med angivande av ett specifikt år. Det senare skulle i så fall kunna utgöra utgångspunkt för ett eventuellt jubileumsfirande.

Stadsbegreppet

För att kunna avgöra åldern på en stad måste vi först klargöra vad vi avser med begreppet "stad". Definitionen blir alltid avgörande för slutsatsen.

Begreppet är svårfångat och omtvistat. Visserligen kan vi göra det enkelt för oss och konstatera att en stad är en ort som förlänats stadsprivilegier, d.v.s. av något slags centralmakt försetts med vissa rättigheter (t.ex. tillåtelse att hålla marknad ett visst antal gånger per år, rätt att ta ut vissa tullar och skatter samt befrielse från erläggande av en del avgifter under en fastställd tid) och skyldigheter (tvång att upprätthålla vissa funktioner och/eller institutioner, skyldighet att betala somliga avgifter till centralmakten etc.). Detta är givetvis en definition som på ett plan är användningsfri: alla orter som förlänats stadsprivilegier är att betrakta som städer.

Det ena problemet, när det gäller medeltida förhållanden, är emellertid, för det nordiska området i allmänhet och det område som idag utgör Sverige i synnerhet, att vi i stor utsträckning saknar bevarat skriftligt källmaterial som kan ge oss en uppfattning om huruvida en ort förlänats privilegier eller ej.¹ Detta gäller särskilt tidig medeltid och högmedeltid (cirka 1050–1350). För den senare delen av medeltiden blir materialsituationen något bättre, men totalt sett är det ändå mycket få stadsprivilegier som är bevarade från medeltiden.

Det andra problemet är att privilegiegivningen, som antytts ovan, hänger samman med framväxten av en centralmakt, skapandet av stater och institutioner, samt dessas utökande kontrollbehov och -strävanden. Städer eller stadsliknande samhällen kan mycket väl existera utan att ha formella privilegier. Tidpunkten för utfärdandet av stadsprivilegierna behöver heller inte markera en stads egentliga uppkomst – även om den kan göra det, såsom var vanligt under framförallt stormaktstiden – utan privilegierna kan mycket väl utgöra en bekräftelse på redan rådande förhållanden, vilka i vissa fall varit för handen endast en kortare tid, men i andra gällt sedan långt tillbaka. Vi brukar tala om *anlagda* städer, när det gäller de som så att säga har stadsprivilegierna att tacka för sin uppkomst, och *spontant framvuxna* dito, då vi avser dem som uppstått utan centralmaktens inblandning och först senare förlänats privilegier.

Det äldsta bevarade privilegiebrevet för en stad i Sverige avser Jönköping och är utfärdat av Magnus Ladulås den 18 maj 1284, men det finns inte någon som på allvar skulle vilja hävda att Jönköping är den äldsta staden i Sverige, ja, i själva verket tillhör den småländska metropolen knappt ens de tio äldsta även om vi enbart räknar med de 133 orter som hade ställning som stad (stadskommun), då det administrativa stadsbegreppet avskaffades 1971.²

Vi behöver alltså använda oss av en mera funktionell definition av begreppet "stad" för att kunna slå fast åldern. I denna undersökning praktiseras därför ett synsätt som numera är dominerande inom historisk urbaniseringsforskning. Det tar fasta på olika grader av urbanisering, i meningen "förstadligande" – en Orts utveckling till fullödig stad. Synsättet tillåter, ja, närmast förutsätter, en kombination av olika sorters källmaterial, såväl skriftliga som arkeologiska. Det består av tre steg, där

¹ När "Sverige" omnämns i fortsättningen av denna rapport, avses om ej annat anges det område som idag utgör Sverige.

² Adam von Schéele & Anders Simonsen, *Lejonet och Skeppet. 1737 och 1741 års beskrivningar av Göteborg och Strömstad jämte kommentarer och utblickar*, Göteborg 1999, s. 103 f.

det första innebär att vi talar om en *centralort*. Vi ser då till en plats funktioner och fäster särskild vikt vid om den i förhållande till omlandet har en centralfunktion i ett eller flera avseenden (ekonomiskt, juridiskt, religiöst, administrativt eller politiskt). Sådana centralorter är, genom arkeologiska utgrävningar, kända från nordiskt område mycket långt tillbaka i tiden, men också från senare epoker, d.v.s. både från förhistorisk och historisk tid; med det senare avses traditionellt den period från vilken vi har skriftligt källmaterial bevarat. (I själva verket existerar dylika centralorter understundom parallellt med fullt utbildade städer, men ibland utgör de, såsom tre-stegsmodellen antyder, också förstadier till sådana.)

Det andra steget i modellen tar fasta på de topografiska kriterierna, och då mindre de naturliga terrängformationerna, utan framförallt de bebyggelsemässiga förhållandena. Om en ort uppvisar en särpräglad bebyggelse i förhållande till omlandet, i synnerhet i form av en permanent bosättning med förhöjd boendekonzentration, talar vi om en *tätort*. Observera att detta tätortsbegrepp skiljer sig från den kultur-geografiska termen *tätort*, som förutsätter en viss lägsta folkmängd och ett högsta avstånd mellan respektive hus.

Det tredje och avslutande steget siktar in sig på de inre rättsligt-administrativa kriterierna. De avser ortens särställning gentemot landsbygden, d.v.s. att orten med avseende på rättsväsende och styrelseformer uppvisar institutioner, företeelser eller förhållanden som skiljer sig från dem som finns på landsbygden eller helt saknas där. Om dessa kriterier uppfylls talar vi om en *stad*. Det bör påpekas att de juridiska och/eller administrativa funktionerna kan omfatta såväl enbart själva staden som staden och dess omland. Avgörande är emellertid att själva institutionen förlagts till staden.³

Det faktum att administration och byråkrati i hög utsträckning brukar förläggas till städer innebär också att befolkningen i staden tenderar att vara mera skiktad än landsortsbefolkningen; det uppstår i städerna helt enkelt ett slags överklass, vars position inte i sig har sin grund i ekonomiska utan snarare i politiska förhållanden. (Däremot är det i praktiken förstås inte ovanligt att den ekonomiska och politiska eliten sammanfaller.) Detta förhållande – att vi vanligen kan se en högre andel av överklass i städerna – gör att man ibland talar om större social spridning inom befolkningen som ett kriterium för en stad. Jag menar dock, att detta snarare är ett resultat av andra förhållanden än ett kriterium i sig.

Ibland använder man sig i forskningen av begreppet pre-urbana stadsbildningar för att beteckna stadliktande företeelser som inte uppfyller alla krav för att fullt ut kunna räknas som städer. Det kan gälla fysiska samhällen såsom centralorter eller t.ex. borgar som haft vissa men inte alla stadsfunktioner, men också fenomen som knalleväsende och bondeseglation, vilka motverkat uppkomsten av städer. Inte minst i Västsverige (Västergötland, Bohuslän och Halland) har dessa företeelser varit av betydelse långt fram i tiden.⁴

³ von Schéele & Simonsen 1999, s. 103.

⁴ von Schéele & Simonsen 1999, s. 104 f.

Förutsättningar

Troligen har det funnits städer i Sverige redan före medeltiden, men de har sannolikt varit få och inte speciellt stora. Det kan t.ex. diskuteras huruvida den vikingatida central- och tätorten Birka även skall räknas som stad. Orter som Lödöse, Skara och Lund kan kanske betecknas som städer redan före 1000-talet, men det är först med medeltidens början som vi börjar få ett egentligt stadsväsende i Sverige. Vi kan därför tala om tre stora tillkomstperioder för städer i Sverige: medeltiden, stormakts-tidens centrala skede (1580–1680) och industrialismens tid (1850–1950). De två senare lämnar vi i detta sammanhang därhän. När det gäller den medeltida urbaniseringen kan man tala om tre faser: en tidigmedeltida (t.o.m. 1200-talets första hälft), då urbaniseringen är relativt försiktig och har en ganska jämn spridning i såväl nuvarande Syd- och Väst- som Östsverige, en högmedeltida (från strax före 1200-talets mitt och i knappt hundra år framåt), då tillväxten av nya städer framförallt sker i Skåne och Östsverige, och en senmedeltida (från mitten av 1300-talet och hundrafemtio år framöver), då stadsexpansionen särskilt äger rum i Västsverige, Småland och Bergslagen.⁵

I flera avseenden hänger stadsutvecklingen under medeltiden intimt samman med framväxten av en stat och uppkomsten av en centralmakt med därtill hörande uppbyggnad av en administrativ byråkratisk apparat. Tillkomsten och fortlevnaden av städer bör framförallt under hög- och senmedeltid i mångt och mycket ses som ett statligt projekt, ett försök av centralmakten att kontrollera, styra och effektivisera utvecklingen. Särskilt från mitten av 1300-talet, men sannolikt redan hundra år tidigare, sökte centralmakten åstadkomma en funktionsuppdelning i samhället, vilken i grova drag gick ut på landsbygden skulle inrikta sig på produktion av jordbruks-, animalie-, skogs- och gruvprodukter, medan handel och hantverk skulle försiggå i städerna. Landsköp var i princip förbjudet. Bönderna som odlade spannmål eller födde upp oxar var alltså i stort sett tvingade att bege sig till städerna för att få handla lagligt med sina varor. I städerna togs det ut skatter, tullar och avgifter. På så vis fick såväl städerna som staten inkomster, samtidigt som centralmaktens kontroll över samhällsutvecklingen upprätthölls. Denna funktionsuppdelning kom i de flesta avseenden att råda ända fram till 1800-talet. Också i det dåvarande Danmark gällde liknande förhållanden.⁶

⁵ von Schéele & Simonsen 1999, s. 106–113.

⁶ von Schéele & Simonsen 1999, s. 105, 114 f.

Kungsbackas ålder

Först som sist skall det slås fast, att vi inte har några särskilda stadsprivilegier avseende Kungsbacka bevarade från medeltiden. Detta förhållande är, som antytts ovan, inte på något vis unikt för Kungsbacka. I själva verket saknar vi medeltida privilegiebrev från de flesta av de städer, som existerade i Sverige under perioden före 1520-talet.

Vilka belägg har vi då för Kungsbackas existens under medeltiden? Det äldsta belägget, där Kungsbacka *uttryckligen* omnämns som stad torde härröra från det tidiga 1500-talet. I en "optegnelsesbog", som tillhör kung Hans regeringstid i Danmark (1481–1513), står det: "Tesse effter:ne kopstæder skulle flyttthe ind i Halmstædhe: Nyworbiergh, Gamle Worbiergh, Kongesbacke, Gamlefalckenbierg, Nyfalckenbi[erg]." Här gjorde alltså centralmakten ett – sannolikt föga framgångsrikt – försök att lägga ned flera av Hallands städer och koncentrera stadsfunktionerna till Halmstad. Något exakt årtal för detta dokument finns inte angivet, men det har av Carl Gustaf Styffe daterats till år 1508, en bestämning som brukar accepteras.⁷ I början av 1500-talet fanns alltså otvivelaktigt staden Kungsbacka.

⁷ *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 1. 1251–1523. Utg. av Nils Herlitz, Stockholm 1927, s. 428, nr 376. Min kursivering.

Att nedläggningsförsöket var föga framgångsrikt bekräftas av, att köpstaden Kungsbacka omnämns i en förläningshandling år 1513. Gunnar Olsson, "Hallands politiska historia", i *Hallands historia*, I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645. Utg. av Hallands läns landsting, Halmstad 1954, s. 295. Se även Erik Grill, "Hallands städer", i *Hallands historia*, I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645. Utg. av Hallands läns landsting, Halmstad 1954, s. 660 f.

Också några decennier senare gjorde den danske kungen, som då var Kristian III, ett försök att lägga ned Kungsbacka. I ett odaterat brev från perioden 1537–1545, vilket ligger bland handlingar från år 1539 och därför troligen härrör från detta år, står det bl.a.: "[...] att fore then store armod, som Ko. M:t finder hoss Worbierg by och thes jndbyggere, tha haffuer Ko. M:t thet saa beuilget, att the aff Gossekyll och Kongxback schulle nu ødelegges och indflytte i Wordbierg och ther bygge och boe." *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 2. 1523–1560. Utg. av Ernst Nygren, Stockholm 1932, s. 514, nr 389. Min kursivering.

Inte heller denna gång tycks nedläggningen verkligen ha ägt rum, eller i varje fall inte varit särskilt långvarig, ty i ett brev från den 4 juli 1557 rörande invånarna i Varberg läser vi "[...] samledis skall och Kongxback, som effther wore breffs lydelsse skulle icke vere kiøpstedt eller ther nogen kiøpmandskaff at brugis, alligeuell ther emod egen oppbyggis, [...]". Något senare i samma dokument begärs undersökning om påståendena "[...] at ther skall were nogenn, som ere indfløtte wdj Kongxbacke och ther bygge och bruge handell [...]" och "[...] huadd bygning ther er egen opsat och huaad ther brugis vdj for:ne Kongxback och huem thet tilstedt haffuer". Resultatet skall nämligen bli "[...] at vdj thet att Kongxback och Gossekyell ere ødelagt, at Waardbiergig ther mett skulle forbedris [...]". *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 2. 1523–1560, 1932, s. 642 ff., nr 484. Privilegieindragningen, om än inte någon rent fysisk ødeläggelse, tycks också ha ägt rum.

Inom kort hade emellertid Kristian III ändrat sig, ty den 23 februari 1558 utfärdas stadsprivilegier för Kungsbacka. Kungen skriver, att "[...] worre wndersotte vtj Koningxbacke, [...] mue oc skulle haffue, nyde, bruce och beholde slige preuileger, friiheder oc fri kiøbstedz rett, som for:ne kiøbsted Koningxbacke vor begaffuitt mett, førre end samme kiøbsted vor ødelagt, och som andre worre wndersotte kiøbstedmend her vdj vort rige Danmarck nyde och haffue." *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 2. 1523–1560, 1932, s. 647 f., nr 489.

Redan några månader tidigare, i ett kungligt brev av den 8 oktober 1557, gavs borgaren Anders Odesenn tillåtelse att åter bosätta sig och bedriva handel i Kungsbacka. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 2. 1523–1560, 1932, s. 648, kommentar till nr 489, och Grill 1954, s. 661 f. och 672 f. Owe Wennerholm uppger – med oklar referens –, att stadsprivilegier utfärdades den 5 oktober 1557. Owe Wennerholm, *Sankta Gertrud. Ett beskyddande helgon med anor i Kungsbackas historia*. Kungsbacka 2003, s. 9, och Owe Wennerholm, *När blev Kungsbacka stad?*, Kungsbacka 2004, s. 2.

Finns det då tidigare belägg som är av sådan natur att vi kan tala om Kungsbacka som stad? Ja, den 24 februari 1491 vidimerar en rad personer förhållanden, som omtalas i en arvsskifteshandling från 1420. Dessa personer är sockenprästen i Kungsbacka, Staphan Clawsson, borgmästarna Abörn Olsson och Jacob Andersson samt rådmannen Peder Swensson därstädes.⁸ Det faktum att tre stadsstyrelsefunktioner – två borgmästare och en rådmän – kan beläggas år 1491 gör att vi med säkerhet kan föra stadens ålder till detta år. Själva förekomsten av borgmästare och rådmän innebär att det måste ha funnits en stad.

Också något tidigare finns dock ett par belägg för att Kungsbacka varit stad. Åren 1485–1486 uppträder tre Kungsbackaborgare som vittnen vid Læsø birketing. På Læsø försiggick saltsjuderi i stor omfattning, och det var sannolikt det som hade fört Kungsbackaborna till ön.⁹ Tjugo år tidigare, år 1466, omtalas en borgmästare vid namn Odde Pedersen i Kungsbacka.¹⁰

Kungsbackas privilegier av år 1558 återopades av kungen själv i ett brev till stadsstyrelsen i Falkenberg året därpå, och kan på så vis sägas ha konfirmerats informellt. Formella bekräftelser skedde under Kristians efterträdare Frederik II åren 1561 och 1573. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 2. 1523–1560, 1932, s. 648, kommentar till nr 489; *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 3. 1560–1592. Utg. av Folke Lindberg, Stockholm 1939, s. 749, nr 463, och s. 792 f., nr 515.

Staden förlorade emellertid ånyo sina stadsprivilegier under åren 1578–1582. I tre brev av den 19 juni 1578 förändrades och utökades Varbergs privilegier respektive fråntogs Gamla Varberg, Falkenberg och Kungsbacka sina dito. Ett knappt år senare hade de tre sistnämnda skattemässigt ombildats till byar. Kungsbacka hade då tre bondgårdar ("skatteenheter"). *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 3. 1560–1592, 1939, s. 827–834, nr 549, 550 och 551. Processen gick inte smärtfritt, då dels de nedlagda städernas tidigare borgare hade svårt att få jord i Varberg, dels denna stad skadats svårt genom krigshändelser. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 3. 1560–1592, 1939, s. 834 ff., nr 552 och 553. Uppenbarligen fortsatte man dessutom att bedriva handel vid Kungsbacka, eftersom kungen år 1580 inskräppte, att den f.d. Kungsbackamarknaden skulle hållas i Varberg. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 3. 1560–1592, 1939, s. 840 f., nr 558. Redan ett par år senare, den 17 februari 1582, återfick Falkenberg och Kungsbacka sina stadsrättigheter. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, 3. 1560–1592, 1939, s. 858 ff., nr 573, 574 och 575. Jfr även Wennerholm 2003, s. 9, och Wennerholm 2004, s. 2.

För uppgifter om Kungsbackas 1500- och tidiga 1600-talshistoria, se även Grill 1954, s. 654 f., 660–677 och 753–765, Birger Johansson & Erik Grill, *Kungsbacka före branden 1846*, Kungsbacka 1966, passim, och Birgitta Broberg, *Kungsbacka-Gåsekil*. Medeltidsstaden, 25. Rapport, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Stockholm 1980, s. 10 ff.

⁸ *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. Utgifvet af riks-archivet genom Carl Silfverstolpe, 3. Åren 1415–1420, Stockholm 1885–1902, s. 608, nr 2822.

Owe Wennerholm har felaktigt tolkat detta som ett belägg för Kungsbackas existens som stad år 1420. Se Wennerholm 2003, s. 9, och Wennerholm 2004, s. 1.

⁹ Den 1 juli 1485 nämns Kungsbackaborgarna Svend Fog och Joen Belter ("[...] Swendh Fogh, borgher i Kongensback, [...] Jowen Belther, borgher i Kongens back, [...]") och den 3 februari 1486 återigen den sistnämnde och Severin Klinker ("[...] Seueren Klinker aff Koningsback, [...] Jowen Belther aff Koningsback, [...]"). Även den 28 juni 1493 förekommer en Kungsbackaborgare som tingsvittne på Læsø, nämligen Lars Hwass ("[...] Lass Hwas, borgher i Kwngenssback, [...] Lass Hwass i Kongensback, [...]"). *Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200–1559*. Udg. [...] af A. Heise, Kjøbenhavn 1879, s. 80 ff., nr 102, 103, och s. 100 f., nr 129. Se även Grill 1954, s. 675 ff.; Broberg 1980, s. 11.

¹⁰ Broberg 1980, s. 11. Vid samma tid, år 1463, hade Kungsbacka egen kyrkoherde, Jakob Thorelfson (Broberg 1980, s. 13). Kyrkoadministrativt hade Kungsbacka alltså brutits ut ur Tölö. I sig utgör det inte något bevis för ortens ställning som stad, men är ändå ett indicium som pekar i den riktningen. Den äldsta kyrkan inom nuvarande centrala Kungsbacka var av trä och torde ha uppförts under

Betydligt äldre är dock en arvs- och försäljningshandling skriven på pergament och daterad den 13 december 1408. Denna inleds med följande ord: "Allom them som detta breff høra ællæs se helsom wi Anbiørn Esping, kirkioprest i Thøle, Gunne Siggason, Swen Thoroson, Andris Skytta, Magnus Hacha, wæpnara, *Ewind Bwk, Orm Bwk, bymen i Konungxbakka*, kærlycha meth Gud." Mot slutet står det: "Framdelis mer thenna forscrefno ordh oc articula kænnops wi forscrefne Anbiørn Esping, kirkioprest i Thøle, Gunne Siggason, Swen Thoroson, Andris Skytta, Magnus Hacha, wæpnara, *Ewind Bwk, Orm Bwk, bymen i Konungxbakka*, at wi ther ower waro vppa Fiaro hæræz thing vppa sancta Lucie dagh for jwl at thetta war stadfest oc giort i wara nærwaro oc ahørade oc manga dande men flere. Til mere wisso oc withnisbyrdh hængiom wi war insighle for thetta breff." På baksidan av handlingen kan man läsa: "Breff pa Fiæra hæræz. Eth her Ambjørn Espingx kiørkeprest i Thøle oc flere dandhe mæns breff aff *Konungxbakka* etc. ath the vare pa Fiære hærætz tingh tha Swen Pædersson, som kalladher Kroc, hans gotz skøthis her Abram."¹¹ Här finns alltså några uppgifter som är högst intressanta när det gäller staden Kungsbackas existens och ålder. Vi skall strax återkomma till dessa.

Först skall vi bara konstatera, att det borde finnas sju sigill (kyrkoherdens, de fyra väpnarnas och de två "bymännens") vidfästa handlingen. Kyrkoherden Ambjørn Espings och väpnaren Sven Torssons saknas emellertid. De två som särskilt intresserar oss, nämligen bymännens, finns dock bevarade: Evind Buks består av ett fragment av ett bomärke, som tycks utgöras av en triangel, utan sköld, med en omskrift som inleds EWIND, medan Orm Buks utgörs av ett bomärke, som ungefärligen ser ut som

medeltiden. Möjligen kan den eller dess efterföljare, en stenkyrka, ha uppförts under 1400-talets andra fjärdedel (Broberg 1980, s. 15).

¹¹ *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. Utgifvet af riks-archivet genom Carl Silfverstolpe, 2. Åren 1408–1414, Stockholm 1879–1887, s. 75 f., nr 1022. Mina kursiveringar.

Kyrkoherde Ambjørn Esping omnämns även i ett diplom daterat i Sätila den 6 mars 1411 (*Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 2. Åren 1408–1414, 1879–1887, s. 359, nr 1389), och skriver själv ett brev den 3 mars 1420 (*Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 3. Åren 1415–1420, 1885–1902, s. 547, nr 2743).

Väpnarna Gunne Siggesson, Sven Torsson och Magnus Hake omnämns även i ett diplom daterat den 29 mars 1403. *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. Utgifvet af riks-archivet genom Carl Silfverstolpe, 1. Åren 1401–1407, Stockholm 1875–1884, s. 229 f., nr 305. Detta brev är intressant också vad gäller frågan om Kungsbackas ålder; se nedan.

Magnus Hake skriver själv ett brev daterat Rossared den 22 november 1405. *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 1. Åren 1401–1407, Stockholm 1875–1884, s. 64, nr 666. Också detta diplom är av intresse med avseende på Kungsbacka och dess ålder; se nedan.

Gunne Siggesson och Sven Torsson bevittnar även ett diplom daterat Kungsbacka den 16 februari 1407. *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 1. Åren 1401–1407, Stockholm 1875–1884, s. 617, nr 809. Självklart är även detta givande när det gäller diskussionen kring Kungsbacka; se nedan.

Sven Torsson bevittnar också kyrkoherde Espings ovannämnda brev av den 3 mars 1420. *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 3. Åren 1415–1420, 1885–1902, s. 547, nr 2743. Väpnaren Sven Torsson bebodde Asslövs gård i Tölö socken och var gift med en dotter till Bengt Pik, Abraham Broderssons styvson; se nedan. En son till Sven Torsson var den år 1436 avrättade riddaren och Engelbrektsanhängaren Broder Svensson, som fadern överlevde. Carl Gustaf Styffe, *Skandinavien under unionstiden med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521. Ett bidrag till den historiska geografin*. Tredje uppl., Stockholm 1911, s. 107; S[ven] Tunberg, "Broder Svensson", i *Svenskt biografiskt lexikon*, 6, Stockholm 1926, s. 325; T[orsten] D[ahl], "Broder Svensson", i *Svenska män och kvinnor. Biografiskt uppslagsverk*, 1, Stockholm 1942, s. 472.

ett kors med tre ben nedtill, utan sköld, med näst intill utnött omskrift.¹² Sigillen synes alltså, vad avser frågan om Kungsbacka, dess uppkomst och inre förhållanden, inte kunna ge någon ytterligare direkt ledning.

Låt oss nu granska uppgifterna i diplomaten och då särskilt omnämmandet av de två "bymännen" Evind Buk och Orm Buk. Vid denna tid, början av 1400-talet, hade visserligen Kalmarunionen relativt nyligen (1397) trätt i kraft. Det innebar, att de tre nordiska rikena – Danmark, Norge och Sverige – styrdes av en gemensam regent, drottning Margareta, och hennes utsedde efterträdare och släkting Erik av Pommern. Under lång tid hade emellertid Halland varit en del av Danmark (eller i varje fall befunnit sig i den danska intressesfären). Detta avspeglade sig också i det språk eller den dialekt som användes i hela Halland. Termen "by" bör bl.a. av detta skäl tolkas snarare som det danska "by" motsvarande svenska "stad" än det svenska "by" motsvarande danska "landsby". Beteckningen "byman" bör därför motsvara det svenska "borgare", d.v.s. en person som äger burskap i en stad, antingen som handelsman eller hantverkare. Så används termen normalt i danskt medeltidsmaterial, men vanligen också i svenskt dito, även om byman vid enstaka tillfällen kan stå för en invånare i en by, m.a.o. normalt en bonde. Denna min tolkning stöds såväl av professor emeritus Sven Benson, vad gäller det specifika fallet, som av *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid*, vad gäller termen i allmänhet.¹³

Förekomsten av borgare förutsätter att det finns en stad. Lagstiftningen föreskrev nämligen att endast den som godkänts av en stad och förlänats burskap av densamma, ägde rätt att bedriva handel eller hantverk däri. Den burskapsägande delen av befolkningen kallades borgare. Att två borgare i Kungsbacka omnämns gör alltså att vi kan räkna med förekomsten av en stad vid denna tid.¹⁴ Arkeologiska undersökningar bekräftar dessutom, att det har funnits stadslignande bebyggelse vid nuvarande Stortorget i Kungsbacka senast under 1400-talets första hälft.¹⁵

Kan vi hitta ännu tidigare uppgifter? Ja, i ett brev av den 29 mars 1403 står det om ett antal namngivna personer "[...] at wi i dagh waræ i Kongæsbacke vppa thingæth fleræ gothæ mæn nærwaerendæ [...]". På brevet baksida kan vi läsa: "Eet thingx-witne breff aff thinget i Konungzbacke at Knwd Symonsson skøte hær Abram sin gardh Hællesagher i Fiæræ i Lyungeme sokn."¹⁶ Omnämmandet av ett ting i Kungsbacka gör att vi kan slå fast, att orten var tingsplats. Själva termerna och det faktum, att det ärende som behandlas, rör landsbygdsförhållanden, gör emellertid, att vi kan misstänka att det rör sig om ett häradsting och inte om en rådstuguförhandling. Detta utesluter visserligen inte helt och hållet, att Kungsbacka skulle ha kunna ha varit

¹² *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 2. Åren 1408–1414, Stockholm 1879–1887, s. 76, nr 1022, kommentar, och Wennerholm 2004, s. 7.

¹³ Wennerholm 2004, s. 4 f., som återger professor Bensons tolkning, och "Borgare", *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 2, Malmö 1957, sp. 138–141.

Just det faktum att Evind Buk och Orm Buk kallas "bymän i Kungsbacka", då de framträder på Fjäre häradsting, d.v.s. en rättslig instans på landsbygden, menar jag stärker denna ytterligare. De är här "främmande fåglar", i meningen att de agerar i en miljö som inte är deras egen; städerna hade sina rättsliga och administrativa instanser, medan landsbygden hade sina. Hade Evind och Orm varit vanliga bönder från häradet, hade de förmodligen omnämnts på annat sätt.

¹⁴ Denna tolkning gör även Carl Gustaf Styffe, Erik Grill och Birgitta Broberg. Styffe 1911, s. 104; Grill 1954, s. 652; Broberg 1980, s. 8, 31.

¹⁵ Broberg 1980, s. 8, 22–29. Det medeltida arkeologiska materialet från Kungsbacka är dock tunt.

¹⁶ *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 1. Åren 1401–1407, Stockholm 1875–1884, s. 229 f., nr 305.

stad vid denna tid – häradsstinget skulle kunna ha ägt rum i direkt anslutning till stadsbebyggelsen, särskilt om det var på ett ställe som var tingsplats av hävd – men det måste ändå anses som mindre troligt. Vi vet att tingsstället låg vid Skansen, gamla tingshuset i nuvarande Kungsbacka, d.v.s. möjligen platsen för Kungsbacka slott.¹⁷

I ett annat diplom skrivet av väpnaren Magnus Hake och daterat Rossared den 22 november 1405 finns följande intressanta formulering: "Jæk Mavns Hakæ kennæs med midh opnæ breff [...] pa lamsdhingh i Kwngssbakka [...]".¹⁸ Här är det alltså uppenbart, att det handlar om ett forum för landsbygden ("landsting"), beläget i Kungsbacka. Liksom i ovanstående fall kan vi inte utesluta att Kungsbacka varit stad vid denna tid, men förekomsten av ett landsting/häradssting på orten gör det mindre troligt.

Slutligen har vi ett diplom från den 16 februari 1407 i vilket riddaren Abraham Brodersson överlåter en mängd gårdar till sin styvson Bengt Pik, som f.ö. var den som Magnus Hake bedrev affärer med i det nyss omnämnda brevet av 1405. Abraham Broderssons brev avslutas: "Datum Konungsbakkæ, anno Domini m^ocd^ovij^o, quarta feria post dominicam inuocauit."¹⁹ Det är sålunda daterat i Kungsbacka, men omnämner inte orten på annat sätt; alla övriga gårdar och platser som nämns i diplommet är belägna på landsbygden. Vi kan alltså inte avgöra huruvida Kungsbacka vid denna tid har varit en stad. Däremot stärks genom diplommet ytterligare den inte minst i Västsverige på många sätt betydande frälsemannen Abraham Broderssons och ätten Piks koppling till orten. Om deras betydelse för och roller i senmedeltidens Halland skulle det kunna sägas mycket, men då vi saknar direkta belägg för deras eventuella med- och inverkan vid Kungsbackas stadstillblivelse hör det inte hemma i detta sammanhang.

Det är strängt taget inte heller givet huruvida Kungsbacka i de tre nämnda diplommen skall tolkas som orten (= den blivande staden) eller befästningen, den som oftast omtalas som Kungsbackahus. Den sistnämnda nämns första gången i ett diplom från år 1366. I detta står: "At ærchæbiscoppen her Niæls aff lwndh kennes att for^{dæ} pæther eskelssøn skøthæ koningh w paa koningsbakkæ slot forscreffnæ ij gaardhæ i øyø Datum in koningsbakkæ vt supra". Det är också det första belägget för namnet Kungsbacka.²⁰ Vid denna tid existerar alltså slottet eller befästningen. Det är sannolikt inte någon särskilt vågad gissning, att det i anslutning till slottet vuxit fram en marknadsplats – eller så har slottet anlagts invid en äldre marknadsplats – och vid denna har också hantverkare slagit sig ned, troligen på förborgsområdet.²¹ Detta scenario var inte alls ovanligt, särskilt inte i Västsverige.

Det är vidare rimligt att anta, att Kungsbackahus uppförts någon gång strax efter mitten av 1300-talet, troligen på 1360-talet, dels för att vi inte har några tidigare

¹⁷ Wennerholm, 2003, s. 3, 8. Kungsbackahus lokalisering är omdiskuterad (Broberg 1980, s. 16 f.).

¹⁸ *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 1. Åren 1401–1407, Stockholm 1875–1884, s. 64, nr 666.

¹⁹ *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. 1. Åren 1401–1407, Stockholm 1875–1884, s. 617, nr 809.

²⁰ *Svenskt diplomatarium (Diplomatarium Suedanum)*, utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien och Riksarkivet, 9:1. 1366–juni 1368, Stockholm 1970, s. 5, nr 7281. Se även Styffe 1911, s. 104, Grill 1954, s. 652, och Broberg 1980, s. 16 f., 31.

²¹ Staden Kungsbacka kan alltså mycket väl ha vuxit fram i anslutning till och/eller som en konsekvens av fästningen Kungsbacka. Stadsfunktionen har sedan formaliserats genom privilegiegivande under 1400-talet, även om vi idag inte har kvar några stadsprivilegier för Kungsbacka från detta århundrade. Broberg 1980, s. 31, för liknande tentativa resonemang.

skriftliga belägg för dess existens, dels därför att den har haft en föregångare i det absoluta grannskapet.²²

Föregångaren var Hunehals (Hanhals) borg, uppförd av greve Jakob Nielsen sannolikt omkring år 1290. Denna befästning finns omnämnd i några diplom från tiden omkring år 1300, men förstördes troligen under 1300-talets första hälft; sista gången den omnämns är den 10 september 1328.²³ Det är inte bara fullt tänkbart, utan rimligt, att det också vid denna borg funnits en del stadsfunktioner, men det vet vi ganska litet om. Faktum är emellertid, att lübeckska köpmän i ett av de nyssnämnda diplomerna av den norske kungen Erik Magnusson (Prästhatare) och hans broder hertig Håkan utlovas fri handel och beskydd vid de halländska befästningarna Hunehals och Hjälms.²⁴ Erik Grill noterar, att Hunehals tillkomst sannolikt innebar en tydligt ökad kontroll av och centralt inflytande över handeln i nordligaste Halland i allmänhet och vid Kungsbackafjorden i synnerhet, något som knappast låg i de lübeckska köpmännens intresse.²⁵

Det finns slutligen anledning, att kommentera en ofta åberopad och omfattande handling från 1200-talets första hälft, nämligen kung Valdemars jordebok.²⁶ I jordebokens s.k. hallandslista kan vi stanna vid en intressant formulering rörande Fjäre härad och vilka inkomster den danske kungen åtnjöt därifrån. I översättning lyder den: "I Thølæ [Tölö] gård med (jämte) invånarna i Othenselæ [Onsala] i salt, korn och

²² En del forskare menar, att Hunehals och Kungsbackahus är olika namn på samma anläggning. P. von Möller, *Bidrag till Hallands historia*, Lund 1874, s. 2. Den vanligaste tolkningen är dock, att det rör sig om två olika befästningar. Broberg 1980, s. 16.

²³ Styffe 1911, s. 106 not 1; Olsson 1954, s. 255–266, 272; Bengt Bengtsson, "Hallands fästningar", i *Hallands historia*, I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645. Utg. av Hallands läns landsting, Halmstad 1954, s. 787 f., 796 ff. Första gången Hunehals uttryckligen nämns är år 1292 (*Svenskt diplomatarium*, utg. av Joh. Gust. Liljegren, 2. Åren 1286–1310, Stockholm 1837, s. 146, nr 1079). Greve Jakob förlänades norra Halland år 1283 och avträdde detta område till kung Håkan av Norge, den förutvarande hertigen, år 1305. I slutet av 1280-talet sökte greve Jakob norske kungens beskydd, sedan han anklagats för delaktighet i mordet på den danske kungen Erik Glipping (Klipping), och enligt ett diplom från år 1305 skall det ha varit under denna tid som såväl Hunehals som Varbergs fästningar uppfördes (*Svenskt diplomatarium*, 2. Åren 1286–1310, 1837, s. 439 f., nr 1458). Denna tidfästelse till åren omkring 1290 bekräftas av Birgitta Fritz undersökningar (Birgitta Fritz, *Hus, land och län*, I, Stockholm 1972, s. 46 f.).

²⁴ En intressant passage i detta diplom av den 11 augusti 1292 lyder: "Volentes vt incole ciuitatis vestre per castra nostra Hunals in Hallandia & Hialm transitum facientes securitatem habeant plenariam in rebus suis pariter & personis prefectis & aduocatis ac aliis in eisdem castris existentibus per literas nostras precipiendo mandauimus firmiter & districte ac illud idem wuod sequitur dilecto Consanguineo nostro Domino Jacobo Comiti Hallandie necnon & Stigoto Marscalco diximus & inunimus viua voce quod si qui sint ibidem sui cuiquam de vestris incolis tenentur in aliquibus debitis obligati debent illa sine difficultate & dilacione aliqua soluere requisiti." *Svenskt diplomatarium*, 2. Åren 1286–1310, 1837, s. 146, nr 1079. En mindre arkeologisk undersökning som genomfördes år 1933 ger varken stöd eller dementier till tolkningen av borgområdet som handelsplats (Broberg 1980, s. 16).

²⁵ Grill 1954, s. 653.

²⁶ Jordeboken, som är avfattad på latin, består av flera delar. Tre av dem är särskilt betydelsefulla för Hallands del: huvudlistan, kungalevslistan och hallandslistan. I den förstnämnda, daterad år 1231, återfinns vi uppgifter av kameral natur – såsom kungliga intäkter i form av tjänst, varor och penningar – rörande Jylland, Fyn, småöarna, Sjælland, Skåne och Halland. Den odaterade kungalevslistan är en förteckning över kungsgårdarna i Danmark, medan hallandslistan – också odaterad – innehåller ungefär samma typer av uppgifter som huvudlistan. Olsson 1954, s. 242–251; Albert Sandklef, "Hallands bönder", i *Hallands historia*, I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645. Utg. av Hallands läns landsting, Halmstad 1954, s. 485–501.

vadmal 20 mark silver. För övrigt erlägger häradet som helhet i två år [...]".²⁷ Sture Bolin har hypotetiskt tolkat detta som att vi i Tölö socken under 1200-talet skulle kunna ha haft en handelsplats på ungefärligen samma ställe som Kungsbacka stad uppstår senare under medeltiden.²⁸ Det är fullt möjligt, ja, kanske t.o.m. troligt, att det i såväl Tölö som på Onsalahalvön under högmedeltiden skulle ha existerat centralorter med ekonomisk huvudfunktion, men att dessa skulle ha varit fullt utvecklade städer har vi inte några som helst belegg för.²⁹

²⁷ Återgivet efter Sandklef 1954, s. 486. Olsson 1954, s. 245, har översatt texten med andra ord, men tolkningen avviker inte innehållsmässigt. Jordeboken finns utgiven i modern tid av Svend Aakjær: *Kong Valdemars jordebog*, I-III. Udg. ved S. Aakjær, København 1926-1945.

²⁸ Sture Bolin, "Hallandslistan i kung Valdemars jordebok. En kritisk studie", *Scandia* 2 (1929), s. 165, sskt not 1, 200 not 3, 205 f. Bolin noterar särskilt, att "Tölö är just den socken, i vilken den från senare medeltiden kända köpstaden är belägen." (Bolin 1929, s. 206 not 1.)

²⁹ Sandklef 1954, s. 494 ff. och 544, för en del intressanta resonemang härom och framhåller både handels och sjöfartens roll. Han når en ståndpunkt liknande min, men framkastar även tanken att den eventuella handelsplatsen på Onsalahalvön skulle kunna ha utgjort ett embryo till den senmedeltida staden Gåsekil. Jfr också Grill 1954, s. 652-657, och Broberg 1980, s. 31 f. Se även Sandklefs försök att förbinda 1200-talsuppgifterna med noteringar i 1500-talsmaterial. (Sandklef 1954, s. 513).

Slutsatser

Kungsbacka som stad har fört en osäker tillvaro i äldre tid, vilket återspeglar ett typiskt västsvenskt mönster. Flera gånger har staden berövats sina stadsprivilegier. År 1982 firades stadens fyrahundraårsjubileum som ett minne av att orten återfick sin stadsstatus den 17 februari 1582. De äldsta bevarade privilegierna är dock äldre än så: de härrör från den 23 februari 1558, då Kungsbacka återfick sina stadsrättigheter efter att ha varit utan sådana en kort tid.

Staden har emellertid existerat långt före 1550-talet. Det första explicita belägget för orten som stad är troligen från 1508, men utan tvivel var Kungsbacka stad senast under andra hälften av 1400-talet. Mycket, inklusive arkeologiskt material, tyder i själva verket på att orten blev stad i början av detta århundrade. Ett omnämnande från den 13 december 1408 är det första som troliggör ortens ställning som stad. Det är inte osannolikt, att stadslänkande funktioner successivt har vuxit fram i anslutning till Kungsbacka slott (Kungsbackahus) under de sista decennierna av 1300-talet, så att vi under tidigt 1400-tal kan tala om en stad.

Det finns inte något som stöder, att Kungsbacka i sig skulle ha anor som fullödig stad eller varit en plats försedd med flera funktioner av stadskaraktär före denna tid. Exempelvis ger det arkeologiska fyndmaterialet inte några vinkar åt det hållet. Däremot har det förmodligen i närområdet funnits sådana funktioner redan ett sekel tidigare, omkring år 1300, i anslutning till Hunehals borg, och ytterligare ett halvsekel tidigare, under 1200-talets första hälft, kan mycket väl en betydande marknadsplats ha legat i anslutning till Tölö gård. Att det skulle ha existerat en fullödig stadsbildning på något av ställena, finns det emellertid inte några belägg för.